

DOI: 10.36719/AEM/2019/01/13-16

Suliddin Abbasov
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
suliddin_74@mail.ru

SÜDLÜK VƏ ƏTLİK NAXIRLARI YARATMAQ YOLLARI

Xülasə

Respublikamızın ekstremal şəraitini nəzərə alaraq əhalinin ət və süd məhsullarına olan tələbatını ödəmək üçün, genetik resurslardan istifadə olunaraq yeni tip və qrupların yaradılması alim və mütəxəssislər qarşısında duran önəmli məsələdir.

Azərbaycanda mövcud qaramalın məhsuldarlığını yüksəltmək dözümlü, xəstəliyə tutulmayan, tez yetişən, təbii-iqlim şəraitli bitki növlərindən səmərəli istifadə edən, uzunömürlü naxırların yaradılması fermer təsərrüfatlarında və heyvandarlıqla məşğul olan mütəxəssislər üçün qarşıda duran ən aktual problemdir. Belə naxırların yaradılması dünya maldarlığında son illərdə hibridləşmə yolu ilə zebu əsasında yaradılmış cins və tiplərə əsaslanır.

Açar sözlər: maldarlıq, hibrid naxırlar, biotexnoloji üsul, genetik potensial, zebu

Suliddin Abbasov
Azerbaijan State Agrarian University
Ph.D in agricultural sciences
suliddin_74@mail.ru

How to create dairy and beef cattle

Abstract

Long-term results of world cattle-breeding, positive biological and economic features of beef, dairy hybrids and newly created specie of cow-zebu direct us to the creation of hybrid livestock in our country. That is why it is important to create high-yielding fast-growing, long-lived, normal-breeding hybrid breeds in our republic based on the experience of world scientists and experiments with positive results.

Because hybrids are superior to the cultural genes brought to the region by their ability to use use local plant species efficiently and convert fodder to product, maintaining their positive prepotency in any region. At the same time, it is only way to create hybrid breeds with economic efficiency in a short time.

Keywords: cattle-breeding, hybrid, biotechnological method, genetic potensial, zebu

Giriş

Bu günlər əgər dünya maldarlığının dinamik inkişafının hansı əlverişli istiqamət yoluna nəzər salsaq, yenə də respublika maldarlığında heç bir irəliləyiş, damazlıq naxırların yaradılmasını gözləyə bilmərik. Yenə də xaricdən gətirilmiş Holştin–friz, simmental, qara-ala və s. cinslər heç vaxt öz genetik potensial imkanını göstərə bilməyəcək. Buna əsas səbəb ilk növbədə həmin cinslərin mühitə uyğunlaşa bilmə xüsusiyyətlərinin az olması, ikinci - onlar üçün lazımı balanslaşdırılmış yemlərin olmamasıdır. Eyni zamanda, heç bir təsərrüfatlarda genetik təhlillərin (seleksiya, prepotentlik, irsən keçmə, nəslin keyfiyyətinə görə qiymətləndirmə və s.) aparılmamasıdır. Xaricdən gətirilmiş qaramal cinslərinin hansı formada yetişdirilməsi proqramı yoxdur. Bu isə fermer və dövlət təsərrüfatlarında hansı istiqamətdə və hansı regionlarda yetişdirilməsi əhəmiyyətini aşağı salır. Məsələn, Hindistana 35 ildən çox bir dövrdə plansız olaraq Holştin cinsi daşınmış ancaq heç bir müsbət nəticə alınmamışdır. Sonralar alimlərin fikri ilə razılaşaraq, Şfis buğaları, qırmızı sindi və sahival inəkləri ilə cütləşdirilərək həmin şəraitə dözümlü Karanşvis cinsi yaradılmışdır. Dünyanın bir çox dövlətlərində ABŞ, Braziliya, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Argentina və s. maldarlığın yüksək inkişaf tempinə ancaq zebu əsasında hibridləşdirmənin aparılması yolu ilə nail olmuşlar. Əgər hər hansı bir cinsin süd məhsuldarlığını 1000 kq artırmaq üçün seleksiya yolu ilə 40-50 il tələb olunursa, hibridləşmə yolu ilə 15-20 ilə buna nail olmaq mümkündür (Abbasov, 2002: 25-27).

Hibridləşmə dünya təcrübəsində ən geniş yayılmış biotexnoloji üsul olmaqla, qısa müddət ərzində mühitə tez uyğunlaşan hibrid naxırların yaradılması üçün geniş tətbiq olunan yetişdirmə üsuludur. Hibridləşmə zamanı müxtəlif genotipli valideyn formaların çarpazlaşdırılması nəticəsində bioloji heterozis hadisəsi baş verir. Heterozis zamanı alınan hibridlərdə yüksək böyümə xüsusiyyəti həyata dözümlülük,

balavermə, möhkəm konstitusiyaya yüksək məhsuldarlıq və xəstəliklərə dözümlülük özünü göstərir və valideyn formalarından üstün olur. Valideynlərdən qazanılmış əlamətlərin kombinasiyası heterozisə səbəb olur. Bu heterozis hibrid qüvvəsi ilə biruzə verir. Zebunun və zebunövlü malın dünyanın bütün qitələrində ağır iqlim və əlverişsiz yemləmə şəraitində çox böyük tarixi dövr ərzində müvəffəqiyyətlə yetişdirilməsinin əsas səbəblərindən biri onun artıq irsi xarakter almış bir sıra qiymətli bioloji xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Qaramal cinslərindən fərqli olaraq zebu bir şəraitdən başqa şəraitə düşdükdə öz qiymətli xüsusiyyətlərini zəiflətmir və ya itirmir, hətta onları yerli şəraitlə əlaqədar olaraq bir qədər təkmilləşdirir və möhkəmləndirir. Bununla bərabər, zebu düşdüyü yeni şəraitin təsiri ilə yeni faydalı xüsusiyyətlər qazanır. Bütün bunlar zebunun yüksək dərəcədə iqlimə uyğunlaşma qabiliyyətinə malik olmasını təmin edə bilmişdir. Bu isə zebunun dünyanın əksər rayonlarında müvəffəqiyyətlə yayılması ilə nəticələnmişdir. Əgər son 100 ildə yaradılmış cinslərin Brhman, Santahertruda, Bifmaster, Branqus, Braford, Sarbrey, Kanşem, İbadje, Bramuzin, Mandalonq Karanşvis, Siboney, Yamayka-xoup, Hollandqir, Okamora və s. qan dərəcələrini təhlil etsək məlum olar ki, bu cinslərin əsası zebuqanlıdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, Hindistanda 193 milyon başdan yuxarı qaramal vardır ki, bunun da 99% zebuqan, Braziliyada 153 milyon başdan 80%-ə qədəri zebu qanlı hibridlərdən ibarətdir (Abbasov, 2002: 60-61). ABŞ-da 100 milyon, Avstraliyada 77 milyon başdan çox qaramal zebuqanlı heyvanlardan ibarətdir. Bu onu göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrin maldarlığında zebuqanlı heyvanlar yüksək bioloji-təsərrüfat xüsusiyyətlərinə malikdir. Eyni zamanda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində zebu növlü maldan istifadə etməkdə məqsəd yüksək məhsuldar mühitə dözümlü cins heyvanlar yaratmaqla ekoloji təmiz ət və süd məhsulları ilə yanaşı tibbə vacib olan insulin, pepsin və s. kimi məhsulların alınmasıdır. Dünya təcrübəsinə nəzər yetirsək və son 50 ildə ölkələrdə yetişdirilən cinslərin genotipini təhlil etsək, aydın olar ki, yer üzərində mövcud olan qaramalın 60%-dən çoxu (655 mil) zebu qanlı heyvanlardan ibarətdir. Zebu növlü heyvanlar öz müsbət bioloji və təsərrüfat xüsusiyyətlərinə görə ekvatorun 30-35° şimala və cənuba doğru bir ərazidə yerləşmişdir. Zebu növlü mal dünyanın bütün qitələrində ağır iqlim və əlverişsiz yemləmə şəraitində çox böyük tarixi dövr ərzində müvəffəqiyyətlə yetişdirilmişdir. Xüsusən 62 dövlətin naxırının 20%-ə qədəri bruselyoz xəstəliyinə tutulması belə zebu naxırları üçün təhlükəsizdir. Qaramal cinslərindən fərqli olaraq zebu və hibridlər bir şəraitdən başqa şəraitə düşdükdə qiymətli xüsusiyyətlərini müəyyən qədər təkmilləşdirir və möhkəmləndirir. Bununla bərabər zebu növlü heyvanlar düşdüyü şəraitin təsirindən yeni faydalı xüsusiyyətlər qazanır (Belousov, 1982: 49-50).

Aparılan bir çox tədqiqatlardan (A.Ağabəyli, Z.Verdiyev, R.Buynaya, B.Əliyev və b.) aydın olar ki, zebu növlü heyvanların qanında leykositlərin faqositar bakterosit və lizosim fəallığı xeyli yüksəkdir. Ona görə də zebular yoluxucu xəstəliklərə dözümlüdür. E.A.Əliyevin apardığı biokimyəvi immunobioloji tədqiqatlarla müəyyənləşdirmişdir ki, Azərbaycan zebusu və onun hibridləri bruselyoz kimi kəskin yoluxucu və geniş yayılmış xəstəliyə qarşı da davamlıdır. Bruselyozla xəstələnmə halları qaramal və camış naxırında uyğun olaraq 9,3 və 6,1 % olduğu halda, zebu və hibridlərində 0,5-1,0 %dan çox olmur. Xəstəliyə zebu hibridlərinin 1-3%-də təsadüf edilir, zebu piraplaz-moz, babenoz-anaplazmoz xəstəliklərini çox yüngül keçirir, F.Xatt zebunun qan parazitə xəstəliklərə qarşı təbii davamlılığını onlarda həmin xəstəliklərin anadangəlmə törədici olan genləri dəfətmə qabiliyyətinin olması ilə əlaqələndirir (Buynaya, 1986: 238).

Amerika alimi F.Xatt (1949) 1931-1936-cı illərdə apardığı tədqiqatlarla müəyyən etmişdir ki, Uqandada (Afrika) 6185 başlıq Angel cinsi mal naxırında vərəmlə xəstələnmə 17% təşkil etdiyi halda, həmin şəraitdə yetişdirilən 26079 başlıq zebu naxırlarında vərəmə tutulma cəmi 0,9 % olmuşdur.

1986-cı ildə Xanlar rayonun Qovular təsərrüfatında qaramal naxırında vərəmə tutulmuş 223 baş Qafqaz qonuru cinsi ilə 175 baş zebu hibridləri birlikdə saxlanılmışdır. Eyni şəraitdə saxlanmış zebu hibridlərinin ancaq bir başı vərəmə yüngül tutulmuşdur (Abbasov, 2001: 24).

Zebu və hibridlərin istiliyə dözümlülüyü başqa növ heyvanlara nisbətən yüksəkdir. Bu xüsusiyyət tam aşkar olunmayıb. Ancaq məlumdur ki, bu üstün xüsusiyyət onda kompleks faktorlara görə baş verir. Əsas əlamətlərdən biri onun canlı kütləsinə görə böyük dəri sahəsinin olmasıdır.

Son dövrlərdə dünya rekordçusu mühitə dözümlü və uzun ömürlü Siboney cinsi (Holştin x Kuba zebusu) yaradılmışdır. Bu cinsin Kubanın Kartaxena təsərrüfatında III laktasiyada Ubre Blank adlı (ağ yelin) inəyi 27674 kq süd vermişdir. Avstraliyada yaradılmış ən məşhur ətlik cinslərdən biri də Mandalonq cinsidir. 5 cinsli hibridin qanına məşhur ətlik cinslərlə yanaşı Amerika zebusu qanı qatılmışdır. 8 aylıqda cavanların çəkisi 350 kq-a çatmışdır ki, bu da həmin dövr üçün məşhur Şarole cinsindən 49 kq, Hereford cinsindən 89 kq-dan çox canlı kütlə deməkdir. Eyni zamanda, həmin hibridlərin kəsim çıxarı 68 %-dək yuxarı olmuşdur. Bu isə ətlik cinslərdən 6,8 -8,6 % əlavə kəsim çıxarı deməkdir (Verdiyev, Salmanov, Abbasov, 1991: 77).

Respublikamızda da Azərbaycan zebusu və Kuba zebusu ilə aparılan dərin elmi tədqiqat işləri müsbət nəticə vermişdir. Hibridlər 18 aylıqda 420-440 kq canlı kütləyə çatırlar ki, bu da ana tərəfin

həmyaşıdlarından 60-80 kq əlavə canlı kütlədir. Hibridlərin kəsim çıxan 59-62 % arasında tərəddüd edir. Bu da hibridlərin yüksək cəmdək çıxarmaya malik olmasını göstərir. Respublikamızda aparılan tədqiqatlarda Qafqaz qonuru, Qara-ala, Kostroma, Sim-mental cinslərindən alınmış hibridlər kliniki göstəricilərinə və törəmə qabiliyyətinə görə valideyn formalarından üstün olmuşdur.

Aparılan və apardığımız tədqiqatlardan aydın olur ki, zebu hibridlərində hemotoloji (hemoqlobin, eritrosit, leykosit və s.) göstəricilər həmişə qaramala nisbətən yüksək olmuşdur. Bu da hibridlərin mühitə dözümlülüyü, tez uyğunlaşması ilə yanaşı, yüksək böyümə dinamikasına səbəb olan əsas əlamətlərdəndir (Abbasov, 2003: 138).

Eyni zamanda tez yetişən, mühitə dözümlü, uzun ömürlü damazlıq heyvanların alınması üçün yüksək məhsuldar cinslərin Azərbaycan və kuba zebu törədicilərindən istifadə olunaraq planlı hibrid naxırların yaradılması daha böyük səmərəliliyə malikdirlər. Bir çox ölkələrdə yüksək məhsuldar hibrid naxırlar, cinslər yaradıldığı kimi respublikamızda da ancaq bu üsulla yeni cins və tiplərin yaradılmasına nail olmaq mümkündür. Başqa heç bir üsulla respublikada qaramalın inkişaf etdirilməsi qeyri mümkündür. Biz bunu apardığımız tədqiqatların müsbət nəticələrinə əsasən təklif edirik.

Respublikamızda yaradılmış hibridlər (kuba x qara-ala; kuba x kostroma; kuba x qafqaz qonuru; kuba x aberdin-anqus x az.zebu) öz böyümə dinamikasına, gündəlik çəki artımına, çəki artımına sərf olunan yemə görə, ətin yüksək zülallıq keyfiyyətinə ətin morfoloji xüsusiyyətinə südün quru maddəsinin zənginliyinə görə mədəni və yerli cinslərdən üstündür. Xüsusən hibridlərin ən əsas müsbət bioloji və təsərrüfat xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlara qüvvəli yem verilmədikdə belə onlar öz köklük kondisiyasını saxlayırlar ki bu da ekoloji baxımdan çox vacibdir. Məhz bu göstəricilər bir daha sübut edir ki, zebu ekstrimal şəraitə dözümlü olmaqla yanaşı, inkişaf etmiş dövlətlərdə olduğu kimi respublikamızda zebu əsasında ekoloji təmiz ət və süd məhsulları istehsal etmək məqsədi ilə yeni cins və tiplərin yaradılması çox aktual bir işdir. I nəsil hibridlərin dişiləri fermer təsərrüfatın istiqamətindən asılı olaraq zonalara uyğun ətlik və südlük cinslər ilə mayalandırılır, II nəsil hibridlər 18 aylıqda ətlik erkəklərin canlı kütləsi 440–480 kq, dişilərin canlı kütləsi isə 310-350kq-a çatırlar (Salvador, 2009: 24).

Ona görə də həmin hibridlərdə tezyetişənlik üstün olduğu üçün həm ətlik və südlük dişi hibridlərin mayalandırılması və ya cütləşdirilməsi 13 aylıqda aparılır və ya ananın canlı kütləsinin 60%-ə qədər canlı kütlədə mayalandırılır. Alınmış I nəsil dişi hibridlərin yemləndirilməsinə daha ciddi fikir verilməlidir. Belə ki, ətlik istiqamətdə dişi və erkəklər ana altında bəslənmə tədbiq olunmaqla iki aylıqdan sonra qüvvətli yem 0,5 yem vahidi və ya 5 meqacoul zənginlikdə yemləndirilməyə başlanmalıdır.

Dişilər gün ərzində çəkisi 500-650 qram nəzərdə tutulmaqla anadan ayrıldıqdan sonra tam qidalı yemləmə tətbiq olunmalıdır. Təsərrüfatın yem bazasına əsasən a) ot və ya qarğıdalı silosu gündə 11-14 kq dən yemlərin qarışığı və protein əlavəsi 1,5-2,0 kq) yonca otu 5-7 kq, b) qarışıq (qüvvəli) yem 1,5-2,0 kq;

c) orta keyfiyyətli silos 9-11 kq + ot 1,5-2,0 kq + qüvvəli yem 1,5 2,0 kq; d) senaj orta keyfiyyətli 6-8 kq + saman bişimişi + qarışıq yem 1,5-2,0 kq verilməsi məsləhətdir. Orta hesabla 100 kq canlı kütləyə 0,9-1,10 kq quru maddə və ya 0,8-0,9 yem vahidi (9,0-11,5 meqacoul) tələb olunur. Dişi hibridlər yaxşı yemlənmə təşkil olunmaqla onların seçilməsi də düzgün aparılmalıdır. Ətlik hibridlərin seçilməsində dişilərin bədən quruluşu konstitusiyası bədən möhkəmliyi, əzələliyi, döş eni, döşün dərinliyi, buxaqların sayı, cidov hündürlüyü (hürgücün olması) eni və forması dərinin qalınlığı, eyniliyi, boynu enli, dolu, bel nahiyəsinin düzlüyü əsas götürülür (Levantin, 2000: 30-31).

Hibridləşmə nəticəsində əldə olunan hibridlər ət və süd məhsuldarlığına görə fərqləndiyi kimi keyfiyyətli xam dərisinə görə də fərqlənirlər.

S.Abbasov (1988-2003) apardığı tədqiqatlarda göstərmişdir ki, zebu hibridlərinin dərisi əmtəə texnologiyası xüsusiyyətlərinə görə qaramal və camış dərisindən keyfiyyətlidir. Tədqiqatlarına əsasən 15 və 18 aylıqda kəsilmiş Kuba zebu hibridlərin dərisinin yüksək əmtəə–texnologiyası xüsusiyyətə malik olduğunu göstərmişdir. Dəri texnologiyasında dəri qalınlığı əsas rol oynamır. Burada əsas keyfiyyət hansı qatların zəngin olmasından asılıdır. S.A.Abbasovun tədqiqatlarında üç cinsli (Kuba zebu X Aberdin-angus X Az. zebu) hibridlərin dəri qalınlığının iki cinsliyə nisbətən çox olması qeyd edilir (Legoshin, Dzyuba, Yepifanov, Levantin, 1999: 9-10).

H.Petruşenko (1987) apardığı tədqiqatlarda Qırmızı səhra və onun zebudan alınmış hibridinin dərilərinin müqayisəli əmtəə–texnologiyası xarakterizəsində çarpazlaşdırma və hibridləşdirmə zamanı alınmış dəri məhsullarının keyfiyyətli olduğunu göstərmişdir. Mələz və hibrid dərilərinin keyfiyyət göstəricilərinin əsası fiziki-mexaniki möhkəmliyə malik olmasıdır. Məhz belə dərilər sənaye texnologiyası üçün çox əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda mələz və hibrid dəriləri ağır çəkili dərilərə aid olmuşdur (11).

Südlük istiqamətli dişi hibridlərdə baş incə, alın ensiz, uzun boyun, uzun - nazik dəri, normal düz duruşlu buxaq, yaxşı inkişaflı cidov hündürlüyü (hürgüc) his olunmaqlı döş yaxşı inkişaflı, arxa (çanaq) yaxşı inkişaflı

yelin həcmli, əmcəklər aralı, süd quyusu dərin, enli, vena damarı qalın hiss olunan səviyyədə görünməlidir. Ümumiyyətlə ətlik və südlük heyvanların seçilməsini daha ciddi fikir verilməlidir. Südlük istiqamətli hibrid naxırların orta hesabla laktasiyada süd məhsuldarlığı 5–6 min kiloqramma bərabər olurlar. Süddə yağlılıq 4,5–5,0% arasında tərəddüd edilir. Hibrid inəklərin I laktasiyada süd məhsuldarlığı 2500 kq-dan çox olur (12).

Nəticə

Respublikamızda tədqiqatlar nəticəsində aldığımız hibrid naxırlarının müsbət nəticələrini əsas tutaraq hazırda qərb bölgələrdə hibridləşmə üstünlüklərinə nail olunur. Ağstafa rayonunun “Atçılıq damazlıq” təsərrüfatının qaramal naxırlarında kuba zebusundan istifadə olunaraq böyük hibrid naxırlar yaratmışlar. Təsərrüfat rəhbərliyi və əhali hibridlərin yüksək səviyyədə mühitə uyğunlaşma qabiliyyətinə tezətişkənliyinə, xəstəliyə tutulmamamasına görə belə naxırın yaranmasından çox razıdır. Çünki hibrid balalarda heç bir itki baş vermir, xəstələnirlər. Məhz ona görə də bölgələrdə hibrid naxırların yaradılması üçün mövcud qaramal cinslərinin kuba zebusundan istifadə olunaraq hibrid naxırların yaradılması işləri aparılır. Bu heyvanlar məhsuldarlığına, mühitə dözümlülüyünə, tezətişkənliyinə, xəstəliklərə tutulmamasına, qabayemlərdən yaxşı istifadə olunmasına görə xaricdən gətirilmiş mədəni cinslərdən daha yüksək iqtisadi səmərəliliyə malikdir. Ona görə də respublikamızda ətlik və südlük istiqamətli damazlıq naxırların yaradılmasını zebu əsasında aparılmasını təklif edirik. Dövlət, fermer və sahibkarlar ancaq zebudan istifadə etməklə tezətişkən, uzunömürlü naxırlar yarada bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, S. (2002). Gibrizatsiya v usloviyakh Azerbaydzhana. Molochnoye myasnoye skotovodstvo. M., № 4, s.25-27.
2. Abbasov, S. (2002). Ispolzovaniye zebu dlya uvelicheniya molochnoy produktivnosti skota v Azerbaydzhane, Mezhdunarodnyy selskokhozyaysevennyy zhurnal. M., № 3, s.60-61.
3. Belousov, A. (1982). Myasnaya produktivnost Aberdin angusskogo i yego pomesey, Zhivotnovodstvo, № 9. c.49-50.
4. Buynaya, P. (1986). Ispolzovaniye zebu v myasnom skotovodstve. Zootekhnika, 1999, Verdiyev, Z.K. Zebuvodstvo, M.: Kolos, 238 s.
5. Abbasov, S., Abilov, A., Abdullayev, G., Yolchiyev, B. (2001). Puti uvelicheniya proizvodstva moloka i govyadiny v skotovodstve na osnove zebu v predgornyykh i gornyykh rayonakh Azerbaydzhana (rekomentatsii). Gyandzha, 24 s.
6. Verdiyev, Z., Salmanov, E., Abbasov, S. (1991). Zebuvidnyye myasnyye gibridy v Azerbaydzhane i ispolzovaniye ikh v uvelichenii proizvodstva myasa: Monografiya, Baku, 77 s, №10.
7. Abbasov, S. (2003). Effektivnost skreshchivaniya kubinskikh zebu s raznymi porodami skota v usloviyakh Azerbaydzhana. Gyandzha, 138 s.
8. Salvador, R. (2009). Kharakteristika geneticheskoy struktury u zhivotnykh gibridnogo stada, Avtoreferat. M., 24 s.
9. Levantin, D. (2000). Kratkaya analiticheskaya informatsiya o razvitii skotovodstva i proizvodstve moloka i govyadiny v mire za period 1990-1998 g. Molochnoye i myasnoye skotovodstvo, №. 3, s.30-31.
10. Legoshin, G., Dzyuba, N., Yepifanov, G., Levantin, D. (1999). Nauchnoye obosnovaniye myasnogo skotovodstva i tekhnologii proizvodstva govyadiny”. Zootekhnika, №. 8, s.9-10.
11. <https://agro.gov.az/az/heyvandarliq/maldarliq/suedluek-maldarliq>
12. <https://agro.gov.az/az/heyvandarliq/maldarliq/etlik-maldarliq>

Göndərilib: 13.08.2019

Qəbul edilib: 03.10.2019